

ԱԼԲԵՐՏ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ԱՆԻ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԷԶԵՐ ՕՏՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻՑ

«Ան հայը, որ իր պետական պաշտոնին ընծայած դյուրություններեն օգտվելով իր շահերուն կը գոհե այս խեղճ, տարաբախտ ազգը, անհիծյալ ըլլա, երիցս անհիծյալ»:

Գրիգոր Օսյան

1. Մուտք

Հայ հանրային-քաղաքական և գրական-մշակութային կյանքում նշանավոր գերդաստաններին՝ Պալյանների, Լազարյանների, Պատկանյանների և այլոց խաղացած դերի հետ միասին պատկառելի է եղել նաև Օսյանների ներդրումը: Մտավորական այս ընտանիքի երկու ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր և Երվանդ Օսյանները, արդեն վաղուց դարձել են հայ ժողովրդի հավերժական ուղեկիցները՝ առաջինը՝ ամենից առաջ որպես արևմտահայ ազգային Զարթոնքի և սահմանադրական շարժման պարագլուխ, որն իր լավագույն սերնդակիցների հետ միասին անդուլ եռանդով կազմակերպեց օտարի շար շնչի տակ ծվարած հայրենակիցների ազգային ու հոգևոր լիցքերը, երկրորդը՝ որպես հանճարեղ գրող, որը գեղարվեստական բացառիկ արժեքներ ստեղծեց հատկապես երգի-ծաբանության բնագավառում՝ դառնալով Հակոբ Պարոնյանի գործի արժանավոր շարունակողը:

Հայրենի պատմագրությունն ու բանասիրությունն այս երեկելի գործիչների մասին վաղուց ստեղծել են ծանրակշիռ ուսումնասիրություններ. գրվել են գրքեր, բազմաթիվ հոդվածներ, հրատարակվել նամակներ... Այնուամենայնիվ, անցյալի մամուլի ու տպագիր այլ աղբյուրների էջերում այստեղ-այնտեղ դեռևս շարունակվում են մնալ չնկատված կամ գուցեև հանիրավի անտեսված ուշագրավ նամակներ և հուշերի թանկագին բեկորներ, որոնք բնականորեն ամբողջացնում են ընտանիքի պատմությունը, լայնացնում հետաքրքրությունների շրջագիծը, թանձրացնում միջավայրն ու բնավորությունները... Եվ ահա սույն հրատարակումը միտված է նորահայտ էջերով հարստացնելու Օսյան գերդաստանի դիմանկարը:

2. Ընտանիքը

Օսյան ընտանիքի նահապետը՝ Կեսարիայի Մունճուսան գյուղում ծնված Պողոսը, Կ. Պոլիս էր եկել 12 տարեկան հասակում՝ 1807 թվականին: Նա, չքա-

վորությունից դրդված, Թուրքիո մայրաքաղաք էր եկել... ոտքով տանը թողնելով մորն ու տատին: Նախ՝ իբրև շինարար-բանվոր աշխատանքի է ընդունվում արքունի ճարտարապետ Գ. Պալյանի մոտ, իսկ հետագայում պարկեշտության ու բնատուր խելքի շնորհիվ դառնում է գրագիր: Համառ աշխատասիրության ու բնատուր ձիրքի շնորհիվ շուտով հռչակվում է մայրաքաղաքում և զբաղեցնում արքունի ճարտարապետի պաշտոնը: Պողոս Օտյանը 1820-ին ամուսնանում է Խուլումճի Սերգիս աղայի դստեր՝ Թագունու հետ, և այդ ամուսնությունից ծնվում են 13 երեխաներ, որոնցից Գրիգոր, Խաչիկ, Նշան և Եվփիմե Օտյանները մեծ ներդրում են ունեցել XIX-XX դդ. հայ հասարակական-քաղաքական և գրական-մշակութային կյանքում:

Օտյաններն իրենց նախնական կրթությունն ստանում են ընտանիքի հոր՝ Պողոս աղայի բացած մասնավոր դպրոցում, ուր դասավանդում էին ժամանակին հռչակված Կարապետ Ութուճյանը (հայերեն), Խաչատուր Միսաքյանը (ֆրանսերեն), Խաչատուր Պարտիզպանյանը (մաթեմատիկա) և ուրիշները: Այս դպրոցում են սովորել ու հարուստ գիտելիքներ ձեռք բերել նաև հետագայում պոլսահայ գաղթօջախում լայն ճանաչում ստացած մտավորականները՝ Թովմաս և Միքայել Խորասանճյանները, Հարություն Սըվաճյանը, Աբրահամ Սաքայանը, Գարեգին Փափագյանը և այլք:

Օտյան ընտանիքի յոթերորդ զավակը՝ Գրիգոր-Սիսակը, ծնվել էր 1834-ի դեկտեմբերի 9-ին Սկյուտարում և մկրտվել դեկտեմբերի 14-ին Ա. Խաչ եկեղեցում: Նա դեռ փոքր հասակից աչքի է ընկել բացառիկ խելքով ու ընդունակություններով, լեզուների, հատկապես ֆրանսերենի քաջիմացությամբ: Ուսման հարգը լավ իմացող հայրը որդու համար վարձել էր ֆրանսիացի մի նշանավոր դասախոսի՝ մըսյո Կարտեին, որը գորովագույն չոր պես կրթել ու դաստիարակել է մանչուկին: Նրա մասին Գրիգորը հետագայում շատ տարիներ հետո, պիտի այսպես գրեր. «Հոր մը պես պիտի սիրեի եթե հայրերուն պատվականագույնը պարզևած չըլլար ինձ երկինք»¹:

Այսօր արդեն տարօրինակ է թվում, բայց, ինչպես հավաստում են հարազատները, իր տարեկիցների սովորական աղմկալի խաղերից խուսափող երեսխան սիրել է տանը կանգնել աթոռի վրա և քույրերին ու եղբայրներին շուրջը բոլորած՝ զանազան ճառեր արտասանել: Իր հերթին հայրը, որդու «անուշ դեմքեն կախարդյալ», խրախուսել է նրա այդ հակումը և շատ անգամ տղային խնդրել բազմաթիվ հյուրերի ներկայությամբ «ճառ մը խոսիլ»: Եվ, զարմանալի բան. Կ. Պոլսո թերթերից մեկը տպագրում է տասնմեկը դեռ չբոլորած Գրիգորի ճառերից մեկը, որն արդեն վկայում է մանուկ տաղանդի ճարտասանական ձիրքի, ազնիվ մտածելակերպի և փայլուն ապագայի մասին: Ահա այդ ճառից մի հատված. «Աստված մարդը անձիշխան ստեղծեց որ սրտին ուզածը համար-

¹ «Մասիս», համդես, Կ. Պոլիս, 1893, քիվ 3985, էջ 195:

ձակ ընտրելու կարողություն ունենա. և բանականություն ալ տվավ անոր՝ որ այն սրտին ուզածները բարեկարգե. բարի և օգտակար են նե՛ ի գործ դնե. չէ նե՛ յուր կամքը զսպելով՝ զգուշանա անոնցմե: Այս ազատություն մարդս անասնական վայրագ բնություն մը շտանալու համար, դրավ անիկա ընկերական վիճակի մը մեջ, որ մեկզմեկու կարոտելով և իրարմե օգնություն գտնելով՝ մեկզմեկ սիրեն. և իրարու հետ միաբան ապրելով՝ հեզ և համբույր բնություն ստանան: Բայց ըստ որում բոլոր աշխարհի մարդիկ մեկզմեկ միօրինակ սիրել և միաբան ապրիլ անհնար է, վասնզի այնչափ մեծ միաբանությունն մեծ մեծ շարիքներ ալ կրնան ծագիլ, ինչպես որ փորձով հայտնի տեսնվեցավ աշտարակաշինության ատենը, ասոր համար Աստված, որ այն ժամանակը լեզուները խառնակելով ազգ ազգ բաժնեց աշխարհի մարդիկը, ասով իբր թե պարտք մը դրավ ամենուն վրա՝ որ ամեն ազգի անհատները իրենց ազգը սիրելու պատրաստ ըլլան և անոր օգուտը հոգան»²:

Գր. Օտյանը, փայլուն կրթություն ստանալով Ֆրանսիայում, ականատես լինելով 1848-ի ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանը, 1851-ին վերադառնում է Կ. Պոլիս ու դառնում սահմանադրական շարժան ամենաեռանդուն ղեկավարներից մեկը: Ի վերջո, նրա և ազգային Զարթոնքի սերնդի մյուս ներկայացուցիչների շնորհիվ է, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը 1863-ին վավերացնում է արևմտահայոց ազգային Սահմանադրության օրենքը: Հիշարժան է, որ նա 1875-ին օգնում է Միհրատ փաշային՝ մշակելու Օսմանյան կայսրության առաջին Սահմանադրությունը: Գր. Օտյանը Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ մշակում է նաև Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի նախագիծը («Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի օսմանյան Հայաստանի»): Նրա եղբորորդին՝ նշանավոր հեգնաբան Երվանդ Օտյանը, վերհիշում է, որ Գր. Օտյանն «իր ժամանակին ամենեն ավելի գրական խառնվածք ունեցող անձն էր: Իր տունը կեդրոն մըն էր, ուր կը հավաքվեին բոլոր գրասերներն ու գրագետները, տոք. նահապետ Ռուսինյան, Թովմաս Թերզյան, Կարապետ Գարագաշ, Մինաս Զեբազ, Փորթուգալյան փաշա, Սազըզ Հովհաննես էֆ. և այլն»³: Եր. Օտյանն իր «Գրական հիշատակներում» գրում է, որ իր հայրը՝ Խաչիկ Օտյանը, և մեծ հորեղբայրը՝ Նշան Օտյանը, իրենց երիտասարդության տարիներին նույնպես զբաղվել են գրականությամբ. նրանք Հ. Սրվաճյանի «Մեղու» հանդեսում գանազան կեղծանուններով հրատարակել են երգիծական գրություններ: Եր. Օտյանի հայրը թարգմանել է նաև Վիկտոր Հյուգոյի «Կլոդ Գեո» վիպակը: Խաչիկ Օտյանը 1878-ին մասնակցել է Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի ստորագրմանը: Նա 1880-1882 թվականներին ծառայել է Ռումինիայում

² «Արշալույս Արարատյան», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1845, 21 սեպտեմբերի:

³ Եր. Օտյան, Գրական հիշատակներ, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1962, էջ 12:

որպես թուրքական հյուպատոս: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ եղել է արտաքին գործերի նախարարության ծածկագիր հեռագրերի բաժնի տնօրենը:

Օտյանների գերդաստանի հաջորդ նշանավոր ժառանգը Կ. Պոլսում ժամանակին մեծ համբավ վայելող մանկավարժ ու թարգմանչուհի Եվփիմե Օտյանն է, որի թարգմանություններից հայտնի է Ֆրանսիացի գրող Լյուդովիկ Հալևիի «Աբբա Կոստանտինե» վեպը: «Անուշ խոսվածք մը ուներ, որ իր հանդարտ միապաղաղ հոգին կը պատկերացնի: Աչքերը կարտահայտեին սրտի գերազանց բարիությունը այս անձնվեր կնոջ, որ իր եղբայրներին ու քույրերին նվիրված էր համակ, և որ մինչև Փարիզ գնաց եղբոր մահիճին քով իբր հիվանդապահ հսկելու՝ անոր տառապանքի վերջին ամիսներին»⁴, - այսպես է Եվփիմե Օտյանին իր «Իմաստվերներում» բնութագրում Հրանտ Ասատուրը:

Նշան Օտյանից մեզ հասած տեղեկություններն ավելի սակավաթիվ են: Ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի կողմից հայտնաբերված՝ Նշան Օտյանի 1861-ին գրած մի նամակից, որն ուղղված է Մկրտիչ Խրիմյանին, և Գրիգոր Օտյանի՝ եղբորն ուղղված նամակներից կռահելի է դառնում նրա հասարակական-քաղաքական գործիչ լինելը:

3. Նամակաձև

Օտյան գերդաստանում իշխող էին մարդկային ամենաջերմ հարաբերությունները, հարազատի սրտացավությունը, կարեկցանքը միմյանց նկատմամբ և, ամենակարևորը, անանձնականությունը: Իսկ այդ ամենի խոսուհի վկայություններն այն նամակներն են, որոնք դարից ավելի մնացել են մամուլի ու տպագիր այլ աղբյուրների էջերում՝ այդպես էլ ցավալիորեն չնկատվելով ուսումնասիրողների կողմից: Այդ տեսակետից հատկապես արժեքավոր են Գրիգոր Օտյանի՝ մեր կողմից հայտնաբերված մի քանի նամակները, որոնք այսօր արդեն թանկ մասունքներ են հայ մշակութաբանության համար:

Նամակներից հինգը Գրիգոր Օտյանն ուղղել է եղբորորդուն՝ Երվանդ Օտյանին, որին յոթ տարեկան հասակում որդեգրել ու մեծացրել է իր տանը, մեկական նամակներ՝ մյուս եղբորորդիներին՝ Հրանտին և Լևոնին, մեկն էլ իր եղբորը՝ Նշան Օտյանին: Նամականու մեջ իրենց պատկառելի տեղն ունեն նաև Գրիգոր Օտյան-Ալֆոնս Լամարթին նամակագրության մեկական նմուշները:

Գրիգոր Օտյանի՝ 1880-1886 թթ. Փարիզից եղբորորդուն ուղարկած հինգ նամակներում մեզ է պատկերանում Երվանդ Օտյանը տասից մինչև տասնութ տարեկանն ընկած ժամանակահատվածում: Դրանց մեջ ներկայանում է ապագա հանճարեղ երգիծաբանը՝ իր պատանեկան ապրումներով ու զբաղումներով, և, ամենակարևորը, տեսանելի են դառնում Գրիգոր Օտյանի անպարփակ սերն ու հոգածությունը պատանի Երվանդի մտավոր զարգացման ու գրական ձիրքի ձևավորման գործում: Իսկ ճաշակավոր ու գրական դատավորի համբավ

⁴ Հր. Ասատուր, Գիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 74-103:

վայելող Գրիգոր Օտյանը, որի մասին իր խստապահանջովթյամբ հայտնի Արփիար Արփիարյանը, մի առիթով գրել է, որ իրեն «երբեմն այնպես կը թվի թե արգի երիտասարդներեն շատերը կը գրեն այն հույսով և փափագով որ արժանի լինին Օտյան էֆենտիե մի քանի քաջալերական խոսք լսելու»⁵, նամակների միջոցով պատանու մեջ զարգացնում է գրական ճաշակ՝ թարգմանելով և ֆրանսիացի գրողների երկերից զարմիկին ուղարկելով գանազան բանաստեղծություններ, որոնք ունեն նաև դաստիարակչական արժեք. «... այս դերասանը Ֆրանսուա Քոբեի մեկ բանաստեղծությունը կարդաց. շատ ախորժեցա, թարգմանեցի ու քեզ կը դրկեմ. կարելի է տակավին չ'ես կրնար հասկնալ. բայց եթե բառերը չը հասկնաս, բանը կը հասկնաս. կը հասկնաս թե ի՛նչ գեղեցիկ բան է ուրիշին օգնելը, թե ի՛նչ առաքինություն է հորը հետևելը, թեև գո՛հ գացած ըլլա հայրը»⁶.

Հորեղբայրը տասնամյա երվանդին ամենից առաջ սովորեցնում է նամակ գրելու «հավերժական» գաղտնիքներից մեկը՝ անկեղծությունը. «Այս քանի՛ շաբաթ է նամակ չ'ես գրած, արդյոք անո՞ր համար որ շատ մաքուր չես կրնար կոր գրել. գրե ու թո՛ղ գեղիվ չ'ըլլա գիրդ. գրե՛ մանավանդ ինչ որ **միտքեղ աճցնի ու սրտեղ բխի**. չ'ըլլա՛ որ գրես ինչ որ ուրիշները տուն տան»⁷ (ընդգծ. մերն է): Իսկ ահա 1883 հունիսի 23-ի թվակիր նամակում Գր. Օտյանը պատանու ուշադրություն է հրավիրում նամակ գրելու ևս երկու կարևոր հանգամանքների վրա, այն է՝ գրել գեղեցիկ ու երկար. «Անճոռնի գրված նամակդ առի. ե՞րբ պիտի ըլլաս չ'եմ ըսեր գեղեցկագիր, այլ վայելչագիր...: Այլ դու աղեկ եղի՛ր, գիրդ գեշ ըլլա հոգ չէ. օր մը այն ալ կ'աղեկնա: Միայն թե միշտ կարճ են նամակներդ, և եթե գիրերդ խոշոր չ'ըլլային՝ մեկ երեսին մեկ քառորդը չ'էին լեցնեիր: Միշտ ժամանակ չունիս, միշտ ըսելիք չ'ունիս, միշտ գալ անգամ ավելի երկայն պիտի գրես»⁸: Նույն խորհուրդներն է տալիս նաև մյուս եղբորորդուն՝ Հրանտին՝ հորդորելով. «Սիրագիծ նամակդ առի. գիրդ բավական աղեկ է. կը փափաքեի որ ավելի աղեկ ըլլար, կը փափաքեի նաև որ ավելի երկայն գրեիր, զորօրինակ մինչև ճորճովո ճամբորդությունդ նկարագրեիր՝ որչափ կրնաս շոգենավ նստիլդ, Սև ծովուն ըրած ազդեցությունը, ալիքները, գիշերվան մթությունը որ ծովուն սևությունը հետ կը խառնվի, իմ լուսնին լուսը որ ալիքներուն վրա կը փայլի կամ երկնից բյուրավոր աստղերը...»⁹:

Փորձառու մտավորականի սրատես աչքից չի վրիպում ամենակարևորը՝ զարմիկի երգիծական ձիրքը, և ահա 1886 թ. սեպտեմբերի 14-ի թվակիր նա-

⁵ Տե՛ս «Արևելք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 1885, թիվ 339, 18 փետրվարի:

⁶ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1921, Ժե տարի, էջ 31-37 /6 ապրիլ, 1882, կիվերբույ. ⁸ օգոստոս, 1882, Փարիզ, 12 սեպտեմբեր, 1886, Փարիզ:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1921, Ժե տարի, էջ 31-37:

մակով նա իր հիացմունքն է արտահայտում եղբորորդու մտավոր զարգացման և երգիծական տաղանդի ձևավորման վրա ու խրախուսում նրան. «... չգիտեի թե միտքդ այնքան զարգացնել կարողացած ես, չգիտեի թե այնքան ազվոր հայերեն կը գրես, փայլակե բառերով ու լի հրախաղությամբ ոճիդ ու իմաստներուդ մեջ. ուստի՞ ուսար այդպես կայծկլտալ. արթուն և զվարթուն միտք ունենալ կը թվիս: ... Զվարճաբանել կը սիրես, բայց արդյոք ունի՞ս զվարճութունն ի սրտիդ...: Ծիծաղ կա որ ավելի դառնություն կը պարունակե քան թե արտասուքը: Կ'ըսեն թե Մոլիեռ իր ժամանակին ամենեն տխուր մարդն էր: Միգուցե այս տեսակեն ըլլան քու ծիծաղներդ ալ»: Գրիգոր Օտյանը մարգարեաբար զգում է զարմիկի մեծ երգիծաբան դառնալը և նրան հստակ կողմնորոշում դեպի ճշմարիտ երգիծաբանություն. «Իժպահի խաղերուն հանդիսատես եղար. կյանքի խաղերուն, որ շուրջդ հանդիսատես եղար: Ով որ այսպիսի տեսարաններու առջև դեռ գիտե ծիծաղի, թող դառնությամբ ալ խառն ըլլա. չարին հաղթելու լավագույն միջոցն այդ է և... շենշող բնավորությունը կ'օգնե դիմանալու, համբերելու. ապաքեն ծիծաղը ասպար մը ըլլա քեզի համար, այն լավ է. այլ սպառազենք մը չըլլա ուրիշներուն դեմ, այն գեշ է»¹⁰:

Գրիգոր Օտյանի նամակներն աչքի են ընկնում խոր զգացմունքայնությամբ. դրանք երվանդ Օտյանի հանդեպ ունեցած մեծ սիրո, ջերմության ու հոգատար վերաբերմունքի արգասիքներն են. «Շատոնց է գրած չեմ քեզի. մոռնալու՞ս է արդյոք. կրնաս հավտալ թե քեզ մոռնամ, մոռնամ նե՛ ալ ի՞նչ կը մնա ինձի աշխարհի վրա: ... Կարելի է մոռտ օրերս Պոլիս դառնամ. առանց քեզի ապրիլը քիչ մը դժար է. և պետք չէ որ ութ օրը ութ ամիս ըլլա... կուզեմ որ հայրիկդ սիրե քեզ այնչափ որչափ ես կը սիրեմ. կարելի բան է՞. կուզեմ որ ամենքն ալ սիրեն քեզ, դու ալ զամենքը սիրես, բայց ամենեն ավելի զիս սիրես»¹¹: Միրո ու հոգատարության արտահայտություն է նաև 1884-ին Ռետթեո Պերպերյանին գրած նամակը¹², որտեղ դպրոցի տնօրենին խնդրում է, որ երվանդի նկատմամբ ներողամիտ ու հոգատար լինի, որովհետև նրա առողջական վիճակը վատ է, և նշում է. «Կարելի է լսած եք իմ սերս ու խանդս երվանդիս հանդեպ»:

Եր. Օտյանն իր «Գրական հիշատակներում» ներկայացնում է ֆրանսիացի աշխարհահռչակ գրող Վիկտոր Հյուգոյի պաշտամունքն իրենց ընտանիքում գրելով. «Վիկտոր Հյուգո մեր տան ընտանի թերափն էր և ամենուս վրա իր ազդեցությունը գործած է», բայց չի անդրադառնում Օտյանների և Վիկտոր Հյուգոյի անձնական մտերմությանը: Մենք այդ մասին տեղեկանում ենք Գրիգոր Օտյանի նամակներից մեկում, որն ուղղված է կրտսեր եղբորը՝ Նշանին:

¹⁰ «Մասիս», 1893, թիվ 3982, 13 մարտ, էջ 145-146 (4 սեպտեմբեր, 1886, Փարիզ):

¹¹ «Արև», լրագիր, Կահիրե, 1926, 13 նոյեմբեր, ԺԲ տարի-թ (30 հոկտեմբեր, 1880, Փարիզ):

¹² Տե՛ս Գրիգոր Օտյանի գոհարները, պատրաստեց և հրատարակեց Միքայել Կազմարարյան, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 117:

Օտյան եղբայրները մտերիմ հարաբերություններ են ունեցել Վիկտոր Հյուգոյի հետ և ամեն անգամ Փարիզ գնալիս, այցելել են նրան. «Քարիզ գալիս այս անգամ չիմացուցի քու և մեր ամենքիս սիրելի Վ. Հյուգոյին, որովհետև անոր շտապ հարցով մը պարապելու պաշտոն ունեմ»¹³: Այդ մասին Գր. Օտյանը վկայում է նաև եր. Օտյանին ուղղված 1881թ. փետրվարի 28-ի նամակում. «...երեկ մեծ տոն էր Բարիզի մեջ. Վիքթոր Հյուգոյի փառավոր կենաց ութսուներորդ տարին կը մտներ, հինգ հարյուր հազար հոգի, ամեն կարգի ու ամեն տարիքե գացին ողջունել պատկառելի ծերունին իր տանը առջև... Վ. Հյուգոն բաց պատուհանին առջև էր կանգնած բաց գլխով... Ես այն միջոցին պատուհանին հանդեպ կանգնած ժողովրդյան բազմության մեջ, կը ողջունեի մեծ ծերունին»¹⁴:

Վիկտոր Հյուգոյի մեծ ազդեցությունը երվանդ Օտյանին ուղեկցեց նրա ամբողջ գիտակցական կյանքում: «Օտար հեղինակներեն երեքը ամենեն ավելի իր սիրածներն էին - էրնեսթ Ռլենանը, Վիքթոր Հյուգոն և Անաթոլ Ֆրանսը: Հյուգոն գինքը կհրապուրեր իր համամարդկային սրտին, բարությունը, գովիին համար: Միշտ իր սեղանին վրա ուներ անոր քերթվածներու հավաքածուն, որմե հաճախ կը կարդար, մեկ կարդացածը բազմիցս անգամ»¹⁵, - վկայում է Հակոբ Սիրունին:

1864-ի նոյեմբերին Գրիգոր Օտյանը կառավարության հատուկ պաշտոնով ուղարկվել է Բուլղարիայի Ռուսճուբ քաղաք, որտեղից էլ մշտական նամակագրության մեջ է գտնվել հատկապես մոր, Նահապետ Ռուսինյանի, Մատթեոս Մամուրյանի և Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի հետ: Մեզ է հասել մորն ուղղված նամակից հետևյալ հատվածը. «Կարծեմ մինչև հիմա չըսի թե կիրակի օրերը ինչպես ժամանակ կ'անցնեմ հոս: Ավասիկ, որչափ կին ու աղջիկ կա Պուլկարի, հագված սզված տանը դուռերուն առջև կը կայնին առտվընե մինչև իրկուն անխափան. ամա ցուրտ ձմեռ է եղեր հոգ չէ. կը մսին, կը դողան, ներս չեն երթար. էրիկ մարդիկ ալ կամ ոտքով կամ խզախով փողոցները կը պտըտին. այս գեղեցիկ շարքը տեսնելով կը զվարճանան. բայց միայն տեսնելը չօգտեր, երեսնուն ի վեր կը խնդան, մեյմեկ խոսքը կը նետեն. հոս կատարյալ ազատություն կա արանց ու կանանց հարաբերությանցը մեջ: Դուն ի՞նչ կ'ըսես ասոր, կը հավնի՞ս մի - Պեշիկթաշյանը ի՞նչ կ'ըսես. կարծեմ բանին պիտի գա. խեղճը սովամահ կ'ըլլա կոր Պուլիսի մեջ. միայն թե բավոնիճաները բանաստեղծե չեն ախորժիր. անոնք բանաստեղծական սիրահարություն չեն կրնար կոր ընել.

¹³ Գր. Օտյան, Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր. դավաբանականներ մահերու առթիվ գրվածներ, հրատարակիչ Միխայել Կազմարայան, Կ. Պոլիս, 1910, էջ ԺԵ:

¹⁴ Գրիգոր Օտյանի գոհարները, էջ 112-114:

¹⁵ Հ. Սիրունի, Գիծեր երվանդ Օտյանի կյանքին. - «Հայրենիք», Բոստոն, 6 տարի, 1927, էջ 48-49:

այդ սիրահարությունը մինակ երգելու աղեկ կուզա կ'ըսեն կոր: Ի՞նչ կ'ըսե Պեշիկթաշլանը այս փրկիսփաներուն»¹⁶:

Երվանդ Օտյանը վկայում է, որ հորեղբոր՝ Գրիգոր Օտյանի ամենից սիրած ու կարգացած հեղինակը եղել է ֆրանսիացի գրող, բանաստեղծ և քաղաքագետ Ալֆոնս դը Լամարթինը (1790-1869), որի «Ռաֆայել» ստեղծագործությունը թարգմանելու առիթով հիացական նամակ է գրել հեղինակին և ստացել պատասխան նամակ: Եվ ահա ստորև ներկայացնում ենք դրանք՝ վերոհիշյալ նամակների հետ միասին:

¹⁶ «Մասիս», 1893, թիվ 3988, 24 ապրիլ, էջ 247-248:

Քերթող քաջափայլ,

Ներեցե՛ք երիտասարդի մը՝ սիրահար ձեր գործքերուն, որ ելնի իր նսեմության մեջեն ու գա Արևելքի խորունկեն մեկ քանի վայրկյան խլե այն ամենեցուն սիրելի և ամենեցուն անձկալի կյանքեն որ Գրականության փառացն է նվիրված:

Քու հոգույդ քաղցր մեղեդիքը որ լեզվե լեզու կըրկնըված են յազգե ազգ, անձանոթ մնացած են Հայ Ազգին որի համար այնքան ազնիվ խոսքեր գտած ես երբեմն գըրչիդ տակ: Ինքզինքս պարտավոր կարծեցի այդ Ազգին որի անդամն եմ և ես ինձի որ թարգմանեմ քու այն գործերեդ մեկը որ ուրիշներեն ավելի բանըստեղծություն կը պարունակե, այսինքն ավելի սեր, ավելի խանդ, և ավելի աշխույժ առ գեղեցիկն: Ռափայելը թարգմանեցի:

Չ'եմ ըսեր քանի՛ քաղցր արձագանգ ունեցան յ'իս որ քսան տարու էի, այն Ռափայելի քսան տարեկան էջերը: Այլ չ'եմ կըրնար լուությամբ անցնիլ այն երախտագիտությունն որով իմ սիրտս է գեղուն առ այն հանճարն որ մարդկությունը պիտի պաշտե օր մը, այն բարի ազդեցությանը համար որ իր գործքին հարյուրիցս խորհրդածյալ ընթերցումը ունեցավ վրաս: Հոգիս պահած է այն գեղեցկության ու պայծառության ցոլացմունքները որ ամեն տող կը փայլի:

Ինքզինքս երջանիկ սեպելով որ կարող պիտի ըլլամ այն շնաշխարհիկ գեղեցկությունը անցնել տկար այլ ճիշտ գույներով այն լեզվին մեջ ուր հին բանըստեղծության հատընտիրները թոթոված եմ, երջանկությունս կատարյալ պիտի ըլլա եթե կարող ըլլամ աշխատությունս գլուխը ձեր կողմեն մեկ քանի տող դնել ի հրաման տպագրության:

Օտյան

Քարիկ 5 մայիս 1858

Տե՛ր,

Հայերը միշտ սիրած են իս վասնզի ես ալ անոնք կը սիրեմ իբրև բարեմուչն ժողովուրդ մը, Արևելքի գործոն, պարկեշտ և գրասեր ազգերուն մեջ:

Ընդունեցե՛ք շնորհակալությունս այն շնորհքին համար որ կ'ընեք գրքիս՝ ձեր լեզվին թարգմանելով գայն:

Իցի՛վ թե ամառը, մեկ երկու ամիսեն, կարենայի գալ Կոստանդնուպոլիս և ձեռքերնիդ սեղմել:

Լամառքին¹⁷

¹⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1893, թիվ 3985, 3 ապրիլ, էջ 197:

Բարիք 23 Փետր. 1881

Սիրելի՛ երվանդս

Երեկ մեծ տոն էր Բարիքի մեջ. Վիքթոր Հյուկո յուր փառավոր կենաց ութ-սուններորդ տարին կը մտներ, հինգ հարյուր հազար հոգի, ամեն կարգե ու ամեն տարիքե գացին ողջունել պատկառելի ծերունին իր տանը առջև. մեկ քանի հարյուր ընկերություն ներկա էին. միայն 104 նվագածվաց ընկերություն կային. Գավառներեն պատգամավորություններ եկած էին. Եվրոպայի շատ քաղաքաց ժողովուրդք մասնակցեցան Գաղղիո ազգին շնորհավորությանց ու բարեմաղթությանց հեռագիրներ տեղացեր էին Անգղիայեն, Գերմանիայեն, Ամերիկայեն, Ավսթրալիայեն, Շվետեն, Իտալիայեն, Բոլոնիայեն, Բորթուգալեն, Ռուսիայեն և այլն, և այլն: Գափնիներ, պսակներ, ծաղկանց փունջեր, անհատնում հոյակապ կապոց մը ծաղիկներու ղրկեր էր Գաղղիո հանրապետության նախագահը: Օր մը առաջ կառավարության կողմեն, առաջին պաշտոնյան, Ժյուլ Ֆերրի, ի շնորհս Վիքթոր Հյուկոյի բոլոր դպրոցաց, ազգ. վարժարանաց և համալսարանաց մեջ տղայոց տրված պատիժներուն ներողություն կը շնորհեր: Գիտես որ Վիքթոր Հյուկոն տղայքը շատ կը սիրե. ուստի ասկե մեծ հաճույք մը շէր կրնար ընել կառավարությունն իրեն: Երեկ դպրոցաց տղայքը խմբովին իր տան առջևն էին. աղջկանց խումբ մը ճերմակներ հագած ծաղկանց փունջեր ներկայացուցին իրեն ու մեջերնուն մեկը ոտանավոր մը կարդաց որուն վերջին տունը սա իմաստը ուներ. «Թող նախանձին որչափ ո՛ւզեն ժանն ու ժեորժ (Վիքթոր Հյուկոյի թոռնիկներն) դու մեզ գրկե. մեզ համբուրե մեծ հայրիկ»:

«Աստվա՛ծ, ի՛նչ ազնիվ էք, ի՛նչ սիրուն էք», ըսավ Վ. Հյուկո, ու ժանն ու ժեորժն գրկեց համբուրեց: Ես ալ իր տեղն ըլլայի այնպես կ'ընեի և ոչ զոք կը փոխանակեի իմ երվանդիս հետ: Չորս կամ հինգ կամ վեց ժամ տեկց մինչև որ այն ահագին բազմությունը ժողովուրդյան որ Բլաս տը լա Քոնքորտեն կը հառաջանար դեպի հաղթության կամարը և անդր յԱվրնյու տ'էյլո, դրոշուք և վառելովք, կեցցե Վ. Հյուկո գոռալով, անցավ բանաստեղծին համեստ տանը առջևեն: Վ. Հյուկո բաց պատուհանին առջև էր կանգնած բաց գլխով, որուն վրա կը կրեր ճերմակ մագերու պսակը ու ցոլմունքն աստավածային խանդի և հանճարո. այլ ինք ետևոք կանգնած էր ապաստանելով անմեղության և սիրո Վահանին ներքև. իր սիրելի ժանին և ժեորժին, ուր անոնք ալ գլխաբաց կ'ողջունեին շարունակ բազմությունը և Վ. Հյուկո կը ժպտեր:

Ես ալ այն միջոցին պատուհանին հանդեպ կանգնած ժողովրդյան բազմության մեջ, կը դիտեի մեծ ծերունին և փոքրիկ մանկտին ու անդրադառնալով - ո՛ւրկե ո՛ւր - իմ վրաս ու քու վրադ, սիրելի իմ երվանդ, կ'ըսեի ինքնիրենս. «Վ. Հյուկո յուր փառքին մեջ մեկուսացյալ պիտի հյուժեր եթե այն

երկու մանկիկները չըլլային գորոնք այնքան կը սիրե, ես ալ իմ անշուք ու անբերրի կյանքիս մեջ բան մը որ ամեն բան կ'արժե, երվա՛նդս»¹⁸:

6 ապրիլ 1882, Կիվերբուլ

Սիրելի՛ երվանդս

Մըչափ հանցավոր եմ. ամիսեն ավելի է որ չ'եմ գրած քեզի. միտքս Կիվերբուլ գալ էր և անտի գրել. եկա, տաս օրե ի վեր հոս եմ: Շատ անգամ քու խոսքդ կ'ընենք և միշտ և ամեն օր ընտանիքին խոսքը: Մաքրիկ հանըմը երկար պատմութուններ կ'ընե ինձի հին և նոր ժամանակներուն վրա. գիտցածներս ալ կը պատմե, չգիտցածներս ալ. ասանկով ժամանակնիս կ'անցնի: Վերջին գրած նամակիդ մեջ ըսեր էիր թե աչքերդ կը ցավին. չը գիտե՞ս որ քու մեկ տեղդ ցավի նե՛ իմ ալ սիրտս կը ցավի հոս: Ճըմպոյին պատմութենեն ախորժեցա՞ր մի: Գացի տեսա գինքը դեռ չը մեռած: Հսկա փիղ մը: Ալ հիմա գնաց Ամերիկա: Անգղիո աղջիկները ետեկն սիրո նամակներ կը գրեն եղբր ու պիսքիվի կը դրկեն: Անգղիացվոց բնավորութեան մեկ մասնավորութունը երևան կը հանե այս ճըմպոյին պատմութունը. անոր համար գրեցի ձեզի:

Կը հուսամ որ հանգիստ ու առողջ եք ամենքդ ալ: Իմ սիրո բարեկներս տար խաչիկ էֆենտիին, Մաքրիկ հանըմին, և համբուրե իմ կողմես Հրանտն ու Լևոնը: Էֆթիկին շատոնց է չեմ գրած և սիրտս կը խշխշա չը գրելուս համար և շատ բանի համար: Իրեն շատ մը սեր ըսե իմ կողմես: Ինքզինքդ աղեկ նայե՛:

Քույդ Օսյան

Այս քանի՛ շաբաթ է նամակ չ'ես գրած, արդյոք անո՞ր համար որ շատ մաքուր չես կրնար կոր գրել. գրե ու թո՞ղ գեղիվ չ'ըլլա գիրդ. գրե՛ մանավանդ ինչ որ միտքեդ անցնի ու սըրտեդ բխի. չ'ըլլա՞ որ գրես ինչ որ ուրիշները տուն տան: Ես ահա՛ Վիշի եմ նորեն. այլ ու՞ր այն մեր Վիշին ուր կառքդ նստած կը պտտեինք երբեմն փողոցները, երբեմն ալ լեռ ու դաշտերը: Հիմա փողոցները կարծես թե կյանք չը կա, կանանչները կանանչ չ'են, առվակները լեռներուն մեջեն չ'են հոսի գլգլալով, փայլփլելով. ձորերը, լեռները, դաշտերն ու անտառները իրարու չ'են հաշորդեր վառ գույներով ու փոփոխ տեսարաններով. երկինք ու գեղեցիկ կանաչք իրարու նայելով չ'են ծիծաղիր. չ'են ծիծաղիր ծառերը, բույսերը և ծաղիկները որ կը հոտին՝ անուշ չ'են հոտիր,- գի դու հոս չ'ես: Այլ ի՞նչ հոգդ է քուկին. Վիշին անապատ թո՞ղ մնա. ո՞վ ըսավ իրեն ե՛լ, գնա՛: Ուրեմն ես ալ ամիսե մը կամ ամիսեն կ'ելլամ կու գամ, կամ թե կ'ուզես նե՛ դու ելիր եկո՛ւր. ո՞րը կ'ընտրես. կամ թե կ'ըսե՞ս արդյոք «դուն հոն կեցի՛ր, ես ալ հոս մնամ»: Պատասխանը դուն գրե՛, ուրիշին մի՛ հարցներ:

Քույդ Օսյան¹⁹

¹⁸ Գր. Օսյան, Սահմանադրական խոսքեր ու հատեր. դավբանականներ մահերու առթիվ գրվածներ, էջ 115-116:

23 հունիս 1883, Բարիդ

Սիրելի՛ Երվանդս

Անճոռնի գրված նամակդ առի. ե՞րբ պիտի ըլլաս չ'եմ ըսեր գեղեցկագիր, այլ վայելչագիր...: Այլ դու աղեկ եղի՛ր, գիրդ գեշ ըլլա հոգ չէ. օր մը այն ալ կ'աղեկնաս: Միայն թե միշտ կարճ են նամակներդ, և եթե գիրերդ խոշոր չ'ըլլային՝ մեկ երեսին մեկ քառորդը չ'էին լեցնէր: Միշտ ժամանակ չունիս, միշտ ըսելիք չ'ունիս, միշտ գալ անգամ ավելի երկայն պիտի գրես: Այս **գալ անգամ** ըսածդ՝ իմ **ուք օրեն պիտի դառնամ** ըսելուս նմանեցավ, ու ահա երեք տարի ու կես եղավ, ո՛չ քու **գալ անգամդ** հատավ, ո՛չ իմ **ուք օրս**: Իմ գալս ավելի դժվար եղավ. 16 հատ փոքրիկ թռչուններ ունիմ, ի՞նչպես ձգեմ գամ. ցերեկները առտվին մինչև իրկուն անոնց հոգովը կը զբաղիմ. անոնք կը պղծեն, ես կը մաքրեմ. անոնք կը թըրջեն, ես կը շորցնեմ. զի օրը մեկ քանի անգամ ալ բաղնիք կը մտնեն. մեծ մասը էրիկ կնիկ են, անբաժան իրարմե. գիշերները երբեմն հապ ընդ հապ կ'արթընցնեն իս քունես. ո՛վ գիտե ի՞նչ երազ կը տեսնե մեջերնուն մեկը՝ ահաբեկած խռոված կը սկսի արշավել. մյուսներն ալ կ'արթըննան ու մռթին մեջ իրար չը տեսնելով ու իրարմե վախնալով, զահի հարչալ, սոսկալի աղմուկ մը կը հանեն. բայց իմ քունս փախավ, հոգերնի՛ն է. իրենցմե դուրս բան մը չ'են զգար: Մարդս է միայն որ իրմե դուրս ու իրմե վեր կը զգա: Ավասիկ թռչուններուս զանազան տեսակաց անունները. Հակինթ-փորիկ կամ Կապուտ-փորիկ, Նարինջ-փորիկ, Գոհար-փորիկ, Չին-գոհարիկ, Չին-ծիծեռնիկ կամ ծիծռակ, Շեկորակ, Խայտորակ:

Քույդ Օտյան

... Բարիդ

Սիրելի Երվանդս.

Անցյալները «քոնսեռ»ի մը գացեր էի. կը հիշես, Թեաթուր-Ֆրանսեի դերասան մը կար՝ քիչ մը դիվահար, դիվահարի պես կը պոռար ու դիվահարի շարժումներ կ'ըներ, Մունե Սուլի. այս դերասանը Ֆրանսուա Քոբեի մեկ բանաստեղծությունը կարդաց. շատ ախորժեցա, թարգմանեցի ու քեզ կը զրկեմ. կարելի է տակավին չ'ես կրնար հասկնալ. բայց եթե բառերը չը հասկնաս, բանը կը հասկնաս. կը հասկնաս թե ի՞նչ գեղեցիկ բան է ուրիշին օգնելը, թե ի՞նչ առաքինություն է հորը հետևելը, թեև զո՞հ գացած ըլլա հայրը: Բառերն ալ կը հուսամ որ հասկցնեն քեզի հայրիկդ ու էֆթիկը, բայց ավելի էֆթիկը, որովետև մենք երեք եղբայր ու երեք քույր ենք, երեք եղբայր ալ համբերություն չունինք, իսկ երեք քույրերը շատ համբերող են. ընդհակառակը. անանկ չ'է՞, ամենեն մեծ համբերողն ալ մեծ հոբբիկդ է: Ինքզինքդ աղեկ նայե՛:

Քույդ Օտյան²⁰

¹⁹ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1921, ժե տարի, էջ 31-37:

²⁰ Նույն տեղում:

12 սեպտեմբեր 1886, Բարիզ

Միրելի Երվանդս

Այս մոտ ժամանակներս մոտավորագույն հարված մը ունեցար սրտի, գկնի այլ նմանօրինակ հարվածներու (զի քանի՞ անգամներ այս վերջին տարիներու մահն եկավ զարկավ մեր ընտանյաց մեջ): Ինչու՞ կը գոչե հայրդ կսկիծովն հիմարչալ. «Ինչու՞» գրել էր եղբայրդ ալ Հրանտ. ա՛հ, ո՞ գիտե ինչուն և ուրիշ ո՞րչափ բաներու համար. մեզի միայն խոնարհիլ և երկրպագել անկե հավետրական կամացն Աստուծո: Եվ ես կը կրեմ բանաստեղծին հոչակավոր խոսքը Լևոնին համար ալ:

Վա՛րդ էր, ապրեցավ վարդերու նման

Առտու մը միայն:

Քույդ Օտյան²¹

14 սեպտ. 1886, Բարիզ

Միրելի՛ Երվանդս,

Մեզ կը զրկես քու սիրուն պսպղուն նամակներեդ. ո՞րչափ հաճույքով կը կարդայի զանոնք, և զի չէի կարծեր, չգիտեի թե միտքդ այնքան զարգացնել կարողացած ես. չգիտեի թե այնքան ազվոր հայերեն կը գրես, փայլակե բառերով ու լի հրախաղությամբ ոճիդ ու իմաստներուդ մեջ. ուստի՛ այդպես կայծկլտալ. արթուն ու զվարթուն միտք մը ունենալ կը թվիս: Զվարճաբանել կը սիրես, բայց արդյոք ունի՞ս զվարճութունն ի սրտիդ...: Ինչ որ ունայնություն, խաբեություն կա ամեն բանի խորը, այն ոմանց մտածությունը սևով կը ներկե, ոմանց ալ հեգնությունը կը գրգռե. ծիծաղ կա որ ավելի դառնություն կը պարունակե քան թե արտասուքը: Կ՛ըսեն թե Մոլիերո իր ժամանակին ամենեն տխուր մարդն էր: Միգուցե այս տեսակեն ըլլան քու ծիծաղներդ ալ: Եվ, ըսածին նայելով տխուր ես ընդհանրապես և առանձնություն կը սիրես. լռությունը քեզի հաճո է, սիրտդ ի վար կը խոսիս: Այն զի՛ հե՛ք մանուկ՝ աշխարհային իրաց անկայուն վիճակը կանուխեն զգացիր: Դժպհի խաղերուն հանդիսատես եղար. կյանքի խաղերուն, որ շուրջդ են ի քեզ: Ով որ այսպիսի տեսարաններու առջև դեռ գիտե ծիծաղիլ, թող դառնությամբ ալ խառն ըլլա, ըսել է որ չընկճիր նա. շարին հաղթելու լավագույն միջոցն այդ է և քու մտաց սեպհական հանգամանացն ալ հարմարագույն. շենշող բնավորությունը կ՛օգնե դիմանալու, համբերելու. ապաքեն ծիծաղը ասպար մը ըլլա քեզի համար, այն լավ է. այլ սպառազենք մը չըլլա ուրիշներուն դեմ, այն գեշ է: Ինչ որ ալ ըլլա, Միրելի Երվանդս, որևէ ձևի մեջ, ամեն ձևի մեջ, սիրե գրականությունը, այն միայն կը մնա: Օր կուգա, ամեն բանն կը դադրի մարդ, վայելքներ կը հրաժարի. իր պատրանքներեն, իր հույսերեն, կիրքերեն, իղձերեն, ամեն ունեցածեն,

²¹ Նույն տեղում:

ամեն զգացածեն, բան մը չմնար, դեռ կը մնա գրականությունը, որ հոգեզվարճ բերկրությունն աղբյուր մը կ'ըլլա բացառիկ վայրկյաններու մեջ:

Քույր Օտյան²²

8 օգոստոս 1882, Բարիզ

Սիրելի՛ Հրանտս²³

Սիրագրի՞ծ նամակդ առի. գիրդ բավական աղեկ է. կը փափաքեի որ ավելի աղեկ ըլլար, կը փափաքեի նաև որ ավելի երկայն գրեիր, զորօրինակ մինչև Ճորճովո ճամբորդությունդ նկարագրեիր՝ որչափ կրնաս շոգենավ նստիլդ, Աև ծովուն ըրած ազդեցությունը, ալիքները, գիշերվան մթությունը որ ծովուն սևությունը հետ կը խառնվի, իմ լուսնին լուսը որ ալիքներուն վրա կը փայլի կամ երկնից բյուրավոր աստղերը. անկե ետքը Վառնա, շոգենավեն ետքը շոգեկառքը, գիտությունը ինչե՛ր է ըրեր, ինչե՛ր է հնարեր, ապա Դանուբին ապուշ ու միապաղաղ ալիքները. բնությունը շիներ է ծովերն ու գետերը մարդոց հաղորդակցությունը համար, այսինքն իրարու մոտենալուն, իրարու հետ գործ ընելուն համար, մարդիկ ալ մեկ կողմեն հիմա ավելի հառաջ կը տանին հաղորդակցության միջոցները, գետերուն ու հեղեղներուն վրա կամուրջներ նետելով, լեռները ճեղքելով ու սրբնթաց կառքերով դաշտերը կարճեցնելով: Եվ վերջապես, նկարագրեիր նաև ու ըսեիր ինչ որ զգացիր Ճորճովա հասած ատենդ, երբ հայրիկդ ու մայրիկդ տեսար, գրկեցիր համբուրեցիր, անոնք ալ քեզ համբուրեցին ու անտարակույս փառք տվիր Աստուծո, վասնզի Աստված միայն տվեր է խելք ու հանճար մարդուն որ բնության չըրածը ինք ընե, և Ասված միայն դրեր է մեր ներսիդին սերը որ միակ երջանկությունն է այս աշխարհիս վրա և այս աշխարհես ետքն ալ մեր հավիտենական երջանկությունը պիտի ըլլա: Բուրեթ քոլեճի աշկերտ մը պետք էր որ այս բոլոր բաներուս վրա գրեր: Դու քանի՞ տարու ես. ես քու տարիքդ երբ ունեի՞ կը գրեի:

Ամենուն շատ սիրով բարև:

Քույր Օտյան²⁴

1 սեպտ. 1882, Բարիզ

Պզտիկ Առնիկ

Ո՞վ ես դուն նայիմ որ քեզի նամակ գրեմ, ո՞րչափ ատեն եղավ որ կաթ չես ուտեր կոր: Դուն հորդ ու մորդ գրկեն վար իջած շունիս, հորդ գիրկը քու աթոռդ է: Երբ կը քայլես աներևույթ ոգիներ կը թևապատեն ու կը պահեն որ վար չիջնաս: Դու չես խոսիր, այլ կը ճլվլտաս, դուն չես մտածեր այլ կ'երագես,

²² «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1893, թիվ 3982, 13 մարտ, էջ 145-146:

²³ Երվանդ Օտյանի մեծ եղբայրը:

²⁴ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 31-37:

դուն երբ բաներ կ'ըսես, երկինքի հրեշտակները կը հասկնան զանոնք, թռչունն էս թե հրեշտակ: Կուլա՞ս թե կը խնդաս, այն ալ հայտնի չէ, լալով կսկսիս երգելով կը վերջացնես: Երբ աչքերդ մեծ մեծ կը բանաս՝ երկինքի՞ն կը նայիս թե մարդոց. ո՞վ կրնա ըսել: Երբ թաթիկներդ կ'երկնցնես, հայրիկդ կը կարծե որ իրեն համար է, այլ էս գիտեմ որ գլխուդ վերևը կապույտ կը տեսնես, անոր կ'երկըննաս: Երբ պարտեզ իջնաս, ոչ փշոտ վարդ կուզես որ քաղես, ոչ թեթև թիթեռնիկ կուզես որ բռնես, լուսի՛նը կուզես որ տան քեզի ու չես մտածեր թե ո՞րչափ բարձր անի: Քեզի համար ամեն բան կարելի է ու կը զարմանաս իրավամբ թե ի՞նչ ուրիշ լավագույն բան կրնան ընել քան թե միայն քեզ սիրել ու քու ամեն կամքդ կատարել:

Իրա՞վ է արդյոք, իմ ճանչցած Լևոնս այսպես էր: Բայց անկե ի վեր երկու տարիներ ու շորս ալ ամիսներ անցան: Կարծեմ հիմա այն տարիքն էս, կամ ոչ շատ հեռի, որ երվանդ իմ տունս եկավ: Մեծցար ուրեմն: Բայց դուն ո՞ր էս, էս ո՞ր: Դուն տակավին մարդուն և հրեշտակին մեջ անորոշ բան մըն էս: Դու վարդե շրթունքներ ունիս վրայեն հպելու համար կենաց բաժակին ույր վրան միայն անույշ է: Դու գմայլմանց մեջ կ'ապրիս, քու երկինքիդ վրա աստղունք կը փայլին անհամար, դու խնձիղն էս ու կայտիռ. քո՛ւ՝

Ի ճակատդ ազնիվ

եվ ոչ մի կնճիռ

եղընգամբ ժպիրհ

Ոչ գրեց վտղիվ:

Հապա՛, երվա՞նդը. պիտի ըսես հիմա: Ա՛հ երվանդիս խոսքը մի՛ ըներ...
անի վերքե՛ր ունի...

Աստված ձեզ պահե, պզտիկ Օտյաններ:

Քույդ Օտյան²⁵

23 ապրիլ 1886, Բերս

Սիրելի՛ եղբայրս

Այսօր, Ավագ Ուրբաթ, Մաքրիկին հետ Լևոնիս այցելության գացինք և իրեն սիրական ծաղիկներ տարինք իբր նվեր: Քեպես անցյալ կիրակի օր պիտի երթայինք, բայց օդին գեշության պատճառով չէինք կրցեր երթալ: Մեծ ցավ էր սրտիս որ չէի գացած Լևոնիս, հակառակ իրեն տված խոստմանս: Հիմա ուրախ եմ և հանգիստ: Տեսա՞վ և զգա՞ց արդյոք ինք ալ որ իր սիրելի հայրիկը այցելության գնաց իրեն: Չայնեցի իրեն. «Լևոն, տղա՛ս, հայրիկն է, եկավ քեզի»: Պատասխան չառի, այլ հոգիս գոհ եղավ այս այցելութենեն: Պիտի երթամ երբեմն երբեմն: Անի երբ հոս էր, այս աշխարհիս մեջ, կու գար ամեն առտու իր հայրիկին ծոցը: Հայրիկն ալ հիմա պետք է իրեն երթա. անանկ չէ՞:

²⁵ Գրիգոր Օտյանի գոհարները, էջ 111-112:

ՌՐչափ կը հիշեր զքեզ ալ խեղճ Լևոնս, «Բարիգի հոբարս» ըսելով, և ի՞նչ փափաք ուներ գալ տեսնել զքեզ: Ի՞նչ զարմանալի բան. երկու ամիս առաջ սկսած էր մտածում մ'ունենալ. կը խորհեի ես ինձի թե երբ մեռնելու ըլլամ, ի՞նչ պիտի ըլլա Լևոնս, ի՞նչ պիտ ընե առանց հայրիկին. ես իմ մահս կը տեսնեի աչքիս առջև և Լևոնիս վրա կը ցավեի: Աստված այսպես կամեցավ. ի՞նչ ընենք:

Քույդ միշտ Խ. Օտյան²⁶

15 Դեկտեմբեր 1881, Բարիգ

Սիրելի՛ եղբայրս,

Աշխարհիս վրա մարդիկ կան որ կը հավատան, մարդիկ կան որ չեն հավատար, ես անոնցմե եմ որ կը հավատան: Հիմա՞ միայն կը հավատամ և միթե այսօր սկսա աղոթել: Կրնամ ըսել թե կյանքիս մեջ օր մը չէ եղած որ շաղոթեմ: Այս աշխարհիս մեջ այնքան անիրավությունք կան որ և այնքան խեղճ է մարդս, որ արդարություն զգացումն որ ունինք մեր ներսիդին և մեծության զգացումը մեզի կ'ուսուցանեն թե այս աշխարհը անցք մըն է միայն մեզի համար, կամուրջ մը: Գիտեմ, սիրելի եղբայրս, տգիտության ատեն ավելի հավատք կար և այսօր չը հավատացողները գիտուններն են: Չհավատացողները, ո՞ր գիտե թե չեն հավատար:

Ասկե 30-40 տարի առաջ Ֆրանսայի մեջ Բրուստոն անունով անձ մը կար մեծ տաղանդի տեր, այս մարդը անհավատության դրոշակիրը ճանչցված էր: Այս մարդը հրապարակավ Աստուծո չէր հավատար: Այս ժամանակիս էն մեծ անհավատներեն մեկը և ամենեն գիտունը թերևս Լիթրեն էր: Իր հիվանդությունեն վեց ամիս ետքը մեռավ և հավատացյալ մեռավ: Այլ կ'ընդունիմ որ անհավատ ապրողներ ալ կան, թերևս անհավատ մեռնողներ: Ես հավատացյալ ապրեցա, և հավատացյալ մեռնիլ կ'ուզեմ: Նյութընին հետ, Վոլթեռին հետ, Ժան Ժաք Թուստյին հետ, Բասքալին հետ, Լամառթինին հետ, Պայրընին հետ, Վիքթոր Հյուգոյին հետ ես ալ հավատացյալ եմ: Այլ ոչ թե ասոնց համար և ասոնց պես, այլ նախ և առաջ հավատացյալ եմ Հորս համար: Եվ եթե հայրս ալ հավատացյալ չ'ըլլար ես դարձյալ հավատացյալ պիտի ըլլայի՛:

Անուրանալի է մարդկային բանականության համար որ ամեն արդյունք պատճառ մ'ունի: Երբ կը տեսնենք այս աշխարհը և երբ մանավանդ գիտություն աչքով կը տեսնենք այն աշխարհները որ յանհունս կը մեծնան և զանոնք որ յանհունս կը փոքրկանան, որք կը կազմեն ինչ որ կոչենք տիեզերք. երբ կը տեսնենք այն զարմանալի ներդաշնակությունը և կարգը որով կը վարի այս տիեզերք, նույնիսկ մեր բանականությունը կը հռչակե մեզի որ ամենակարող գործություն մը ու ամենագետ իմացականություն մը՝ այս մեծ շինվածին ճարտարապետն է եղած: - Այլ եթե անտեսանելի ըլլա այս տիեզերք մեր պարզ աչ-

²⁶ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 31-37:

քերուն ու մեր մտաց աչքերուն, եթե չըլլա այս տիեզերք մեզի համար, այլ հերիք է որ կա ու կը լսենք ու կը զգանք ներքին ձայն մը, ներքին ձայն մը որ կ'ըսե թե «այս բանը գեշ է մի' ըներ», և «այս աղեկ է ըրե», ներքին ձայն մը որ կ'ըսե մեզի թե «ստեղծող մը ունիս» և թե «դատող մը ունիս». և այն ձայնը մեզի կ'ըսե. «Աղոթե ստեղծողիդ և դատավորիդ առջև սփռե քու խոստովանութուններդ ու զղջումներդ»: Ես այս ձայնը միշտ լսած եմ իմ ներսիդիս, և զորավորագույն հնչած է յիս ամեն անգամ որ այնպիսի գործ մը կատարելու վրա եղած եմ որ ծանր հետևանք պիտի ունենար կյանքիս մեջ: Ավա՛ղ. ոչ միշտ հնազանդած եմ այս ձայնին, և աղետներս միշտ այսպիսի անհնազանդութենե հառաջ եկած են: Մարդիկ կան որ կը խեղդեն այս ձայնը իրենց սրտին մեջ կամ կը գոսացնեն իրենց ականջն ու սիրտը այս ձայնին դեմ: Ես ոչ երբեք խեղդած եմ զայն և աստվածային արդարության ու գթության առջև այս միայն իրավունքս մնացած է, - Մարդ որ այս աշխարհս կը թավալե ու կենաց պատրագմը կը պատերազմի, պիտի տեսնե պայծառ ու զվարթ օրեր, այլ և շատ անգամ անձրևոտ օրեր, հողմունք և փոթորիկ պիտի փչեն ու կայծակ պիտի գոռա, ու սլաքներ ու ոռոմբեր պիտի սուրան չորս կողմը ու երբեմն ալ պիտի հարվածեն զինքը: Այս բաժին է ամենայն մարդու որ կ'ապրի: Կյանքը պատերազմ մըն է, թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես: Այլ այն մարդը որ միշտ լսած է իր ներսիդին Աստուծո ձայնը և այն ձայնին միշտ հնազանդած, նա կը վայելե ներքին երանութուն մը, որուն չեն հասնիր ու չեն ազդեր փոթորիկներն ու սլաքներ. նա կը վայելե խղճմտանքի զվարթությունը զոր ոչ ոք կրնա կապտել իրարմե:

Այսպես էր մեր հայրը, սիրելի եղբայրս, դուք գիտեք և կը վկայեն զայն բոլոր եղբարք և քորք: Այլ մենք շատ իսկ լսեցինք ուրիշ տեսակ ձայներու. և անտի՛ աղմուկ մեր սրտին մեջ: Ու դժբաղդությանց մեջ շունեցանք այն սուրբ և կամավոր համբերությունը զոր ունեք մեր հայրը, կյանքին նյութական վայելքներուն մեջ որ միայն հոգնություն ու զզվանք կը բերեն, փնտռեցինք այն ճշմարիտ վայելքները զոր միմիայն բարոյական կյանքը կուտա:

Ինչու՞ կը զարմանաս որ կ'աղոթեմ: Աստված չկա՞ ուրեմն որ չաղոթեմ: Այլ եթե կա, և դու գիտեմ որ բոլոր սրտովդ կը հավտաս թե կա, ի՞նչ բան կա ավելի մեծ է քան աղոթելն Աստուծո. և երբ ես այս կարողությունը կը զգամ յիս, խիստ քիչ է որ կ'աղոթեմ երբեմն կամ օրը ժամ մը կամ երկու ժամ. ես՝ ոչինչս կը բարձրանամ առ այն որ ամենայն ինչ է և անոր, Գերագույն էակին ոտքը կը սփռեմ իմ զղջումներս ու խոստովանությունքս, անոր արդարությունն ու գթությունը կը հայցեմ ինձ համար և ձեզի համար, այս ըրածս թո՛ղ աշխարհ ծաղրե՛ բայց դու ո՛չ, սիրելի եղբայրս: Ի՞նչ ավելի մեծ մխիթարություն և ո՞ր զորություն ավելի մեծ է, երբ մարդ անիրավություն տեսնե չորս դին, երբ վիշտեր ունենա, երբ աղետից հանդպի, երբ խեղճություն տեսնա, երբ պզտիկություն տեսնա, կարենա առ Աստված համբառնալ: Եվ «Աստված եթե անլսող ալ ըլլա մեր ձայնին, ինչպես կ'ըսե Լամառթին, մենք դարձյալ պետք է աղո-

թեև՝ զի եթե իր մեծությունն Անոր՝ մեզի չլսելն եղած ըլլա, մեր մեծությունը դարձյալ իրեն աղոթելն եղած կ'ըլլա» ու քիչ մը անդին կ'ըսե. «Այլ ո՞ գիտե թե կորուսյալ է (աղոթքը)... (կը ցավիմ որ միտքս չէ ամբողջ պարբերությունը և քովս չէ գիրքը) - ավասիկ իմաստը - ո՞ գիտե թե այնպես չսահմանեց Աստված ի հավիտենից, որ աղոթքով զմարդ ինքն ալ մասնակից ընե իր սեպհական ճակատագրին կազմությունը» - Լամառթինի այս էջը կ'արժե որ կարդաս. Ռաֆայելին մեջն է. իմ վրաս միշտ մեծ ազդեցություն ըրած է:

Ու մարդս այնքան վտանգներով շրջապատյալ է, այնքան թշնամիներ ունի, և իր էն մեծ թշնամին ինք է, իր տկարությունները, իր մոլությունները: Իյնալեն ետքը՝ նորեն ո՞վ պիտի կանգնե զինքը եթե ոչ աղոթքը:

Ուրեմն կ'աղոթեմ: Աղոթե՛ դու ալ, սիրելի եղբայրս: Մեր հայրը մեզի սուրբ և անկապտելի ժառանգություն մը թողուց, հավատքն ու բարեպաշտությունը, աղոթքը: Կը հիշե՞ս այն ժամանակները որ բոլոր ընտանյոք կ'աղոթեինք իրիկունները: - Ուրիշ ինչ ժառանգություն թողած ըլլար՝ մինչև հիմա վատնած էինք. այս ժառանգությունը թեև վատնի՝ այլ նորեն կը ստացվի:

Քույր Օտյան²⁷

6 ապրիլ, 1866, Ռուսնուք

Գեղեցիկ է այս առավոտ - իր առաջին սրսկապանեն նոր դուրս ելած շնորհագեղ հարսի մը նման՝ գիշերվան ծոցեն անանկ դուրս ելավ հոլանի գեղեցկություն մը ու դողդոջուն ուրախություն մը - ջուրն ու թուշունը ճուրբտալով ու մարդուս սիրտն ալ ճխալով կ'ողջունեն անոր ծագումը - ետևեն ալ արևը՝ պայծառ ու զվարթագին՝ իր կարմիր ճաճանչները կը սփռե Ռուսնուքի վրա ու Պոլսո գեղեցկագույն օրերը կը հիշեցնե ինձի - իր ճառագայթը իբրև թե Աստուծո ժպիտն է և ուր որ թափանցե հոն մխիթարություն մը ու բարիք մը կը ծնանի. ալիքներուն լալիքը՝ քաղցրաձայն կարկաջանաց կը փոխարկե. լեռներուն լեռկ գլուխները ծաղկոք ու դալարյոք կը պսակե. մեռելատիպ դաշտերուն վրա համասփյուռ խնձիղ ու կայտիռ կը ցանե - անոր կենդանարար այցելությունն ընդունելով՝ հոս ծառերը ծիլ կ'արձակեն, հոն ձունեն ու փուքեն մնացած սառի կույտ մը կը փշրի ու ծործորին մեջ հեղեղին կը խառնվի որ կ'երթա դաշտը կ'ոռոգե: - Իբրև թե Աստուծո ակն է՝ ամեն տեղ և մինչև ամենեն հետին հյուղակը կը թափանցե և ամեն տեղ արտասուք մը կը շորացնե և ուրախություն փայլ մը կը ցոլացնե... ու միայն իմ աչքիս արտասուքը չը շորցնե՛ր ու միայն իմ սրտիս մեջ լույս ու մխիթարություն չը ծագեր այն ճառագայթը...

Ա՛հ, քանի՛ գեղեցիկ էին այն առավոտները որ ի Պոլիս կը ծագեին մեզի, երբ երկուքիս ալ սիրտերը նմանօրինակ բաբախյուններով կը բաբախեին ու

²⁷ Գրիգոր Օտյանի գոհարները, էջ 129-133 (Գրիգոր Օտյանն այս նամակն ուղղել է եղբորը՝ Նշան Օտյանին):

անոնց բոցն ալ սա նոր ծագող արևին բոցույն նման հեշտ ու ջեռուցիչ էր միայն: Ինչու՞ չեն դառնար այն երանավետ օրերը ու անոնց հեռավոր հիշատակն իսկ կը մթագնի ինծի համար ներկային արձակած սև շուքերովը: Վա՛ղ ուրեմն կորուսի երջանկության զգացումը որ մեյ մ՞ալ չպիտի փայլի իմ դիմացս վրա... և թերևս, ո՛վ գիտե, քո՛ւ՝ դիմացդ ալ վրա արդեն մարած կամ նվաղելու վրա է, բարեկամդ իմ: Զի միևնույն ժանտ ճակատագիր մը խնդում երեսով կը հալածե երկուքս ալ - երկուքս ալ ի մանկութենե թշվառություն կարծես նախագրեցին երկինք - դո՛ւն, խե՛ղճ Պեշիկթաշլյան, ծնած օրեդ չը գիտցար թե ի՛նչ են մոր մը գգվանքը և թերևս բոլոր կյանքիդ մեջ այլօրինակ սիրո մը քաշած կարոտդ հյուժեց մաշեց քու տխրագգած գոյությունդ և ամենայն այլ գգվանք անորոշ ու վայրավատին հույսերով օրորելով զքեզ պահ մը, կյանքիդ ու խղճիդ հանդարտությունը վեր ու վայր ընելեն ուրիշ բանի չը ծառայեց քեզի համար. — Իսկ ես... ես բախտին ու բնության ձեռք խաղալիկ եղած՝ իմ անստույգ գոյությանս ամեն կետին մեջ ծաղն ու արտուժը իրար խառնվեցան՝ ի հեճուկս սրբտիս ամեն խանդիցն ու խանդաղատանացը, և հուսկ ուրեմն... Այլ ի՞նչ օգուտ վերք մը բանալ ու արյուն հոսեցնել... ներե՛, Պեշիկթաշլյանդ իմ, եթե նորեն տխրեցուցի զքեզ իմ վայրենի ավաչներովս: Պետք է լռե՛լ, պետք է հանդարտի՛լ ու սիրտը ողջակեզ ընելեն ետև՝ գոսացնել ամենայն ներքին հուզմունքն ու եռանդ երևակայություն: Եվ ասոր համար ահա՛ ժամանակե մը ի վեր վանական կյանքի մը խորհուրդը կ'երկնեմ ինծի համար, ա՛հ, ինչու՞ ավելի հավատք չունիմ որ ակերնայի ասանկ կյանքի մը մեջ խրիլ կորսվիլ ու անմեղաբար մեռցընել ինքզինքս աշխարհի համար: Այս կենցաղը շարունակել անկարելի պիտի ըլլա ինծի. ես զայդ կը զգամ իմ բոլոր ընկերական կարողությունցս չքանալը տեսնելով, կը տեսնեմ որ ա՛լ անցա՛ծ է սիրտս ալ... փափաք չեն մնացած ներսիդիս. իմացականությունս ալ կը թալկանա երթալով մարմնույս հետ. փոքր մի ևս ու ահա կենդանական կարողությունես իսկ շունչ մը՝ միայն պիտի մնա յիս: Անտարակույս այս վիճակին մեջ շատ պիտի չի կրնամ դիմանալ, բարոյական ու նյութական խառն հիվանդություն մըն է այս թերևս՝ որուն թողած լքած եմ ինքզինքս, մինչև որ օրին մեկը բոլոր մնացած ուժերս վրաս ժողվելով որոշում մը ընեմ: Խառն ի խուռն մտածություններով լցված է գլուխս. դեռ չը գիտեմ թե ի՛նչ կրնա ըլլալ ընելիք որոշմունքս... և մեկը կը կա քովս, արի բարեկամ մը, ծանոթ մը որուն հետ կարենամ խորհրդակցիլ և որուն հետ կարենամ խոսիլ իբրև թե սրտիս հետ ու խղճմտանքիս հետ խոսեի. բոլոր տեսած մարդիկներս այնպիսի մարդիկներ են որ ոչ անոնք ինե բան մը կը հասկնան, ոչ ես անոնցմե բան մը կը հասկնամ, որոնք թերևս երանի՛ր կուտան ինծի զիս տեսնելով ու խնդալով ձեռքս կը սեղմեն ու անտարբերությամբ կ'անցնին քովես և որոնցմե ոմանք կը տեսնեն անշուշտ ու կ'ըսեն ինքնիրենց թե կա՛մ ապուշ ու անկար ծնած եմ և կամ ժամանակեն առաջ ձերացած եմ: Ես ինքս հանելուկ մը եղած եմ ինծի համար.

քանի որ չէի զգացած՝ մեկնությունն մը կրցած էի տալ իմ կյանքիս, որմե հետե զգացի՝ կը տեսնեմ որ այնպիսի ծովու մը վրա ալեկոծությունն մը բռնված եմ որ ո՛չ եզերք ունի և ոչ նավահանգիստ...²⁸

Summary

NEW FOUND PAGES ABOUT THE OTYANS FAMILY

Albert A. Makaryan

Ani A. Shahnazaryan

Armenian histeriography and philology had long ago created weighty studies about the Otyans family particularly about two of its outstanding figures Grigor and Yervand: books, numerous articles have been written , letters have been published... Nevertheless in the written pages of the past as well as in other published sources there still remains unnoticed or may be unjustifiedly neglected interesting letters and pieces of dear memories which naturally comprise the whole history of the family, widen the sphere of interests, densify the surrounding and characters... the given publication is intended for enriching the portrait of the Otyans family by presenting new found pages.

²⁸ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1893, թիվ 3986, 10 ապրիլ, էջ 215-216 (Գրիգոր Օտյանի այս նամակն ուղղված է Մկրտիչ Պեշիկբաշյանին):